

УДК 069.0:904:9-05

ПАМ'ЯТКОЗНАВЧА ДІЯЛЬНІСТЬ Й.-Й. ВІНКЕЛЬМАНА

Кепін Д. В., мол. наук. співр.

(Центр пам'яткознавства НАН України і УТОПІК)

В статті на основі аналізу научної діяльності основоположника наук археології та мистецтвознавства, представителя класицистического напрямлення в немецкій естетикі Й.Й. Винкельмана розглядається його вклад в збереження історико-культурного насліддя. Проаналізовані опубліковані твори ученого по вопросам охорони пам'яток і музейного дела. Розглянуті достовірні портрети художників – сучасників Винкельмана А.Р. Менгса, А.М.А.К. Кауфман, А. фон Марона.

In this article the historical-cultural heritage contribution made by the representative of classical trend in German aesthetics J.J. Winckelmann is being considered. It has been made on the base analyze of Winckelmann's scientific activity as the founder of both sciences: archeology and history of art. The scientist's published works devoted to monument's protection and museology have been analyzed. The authentic portraits of Winckelmann's contemporaries – painters A. R. Mengs, A.M.A.K. Kaufmann, A. fon Maron are being considered as well.

Історія гуманітарного знання європейської культури XVIII століття характеризується пануванням ідей просвітництва, які проявились у різних формах.

На цей час у Німеччині припадає розвиток естетичної думки, який пов'язується із засновником естетики як науки О.-Г. Баумгартемом (1714 – 1762). Його роботи дали поштовх для поглиблення теоретичних розробок у галузі гуманітарної науки різними дослідниками німецької культури другої половини XVIII ст.

Серед них чільне місце посідає геніальний вчений, засновник наук археології та мистецтвознавства Йоганн-Йоахім Винкельман (1717 – 1768). З його ім'ям пов'язується ціла епоха у розвитку науки. Життю та діяльності вченого присвячена численна література. Проте багато сторінок його біографії та

наукової діяльності залишаються і досі нез'ясованими, серед дослідників тривають дискусії в процесі аналізу його праць. Переважна більшість робіт присвячена характеристиці естетичних та мистецтвознавчих поглядів Й.-Й. Винкельмана [1].

Так, ще за його життя першими критиками його концепції були Й.-Г. Гердер, Г.-Е. Лессінг, Д. Дідро. Виняткового значення для сучасних дослідників має праця Й.-В. Гете "Винкельман" (1804 – 1805), в якій мислитель дав різнобічну характеристику наукової діяльності вченого, а також виклав основні віхи його життєвого шляху. Гете зазначив, що головний твір Й.-Й. Винкельмана "Історія мистецтва старожитності" ("Geschichte der Kunst des Altertums", 1764) був виданий за часів папи Бенедикта XIV. Однак понтифікат

Бенедикта XIV припадає на 1740 – 1758 роки, а книга вийшла вже при папі Клименті XIII Реццоніко (понтифікат 1758 – 1769 рр.). Саме Й.-В. Гете належала ініціатива видання першого повного зібрання творів Й.-Й. Вінкельмана, яке вийшло у восьми томах у 1808 – 1820-х роках [2].

Прибічником та послідовником концепції вченого став його друг, художник та теоретик мистецтва, представник класицизму у живописі Антон-Рафаель Менгс (1728 – 1779), який зберіг для нащадків образ Й.-Й. Вінкельмана в декількох портретах та репліках. І до сьогодні лишається відкритим питання, скільки належать портретів Й.-Й. Вінкельмана пензлю художника, а також скільки всього виконаних іншими митцями портретів вченого є достовірними. Зазначимо, що у багатьох західноєвропейських та російських енциклопедичних виданнях ХХ ст., присвячених історії мистецтва, подаються портрети вченого без зазначення авторської належності.

Погляди Й.-Й. Вінкельмана вплинули на творчість інших художників класицистичного напрямку, таких як: Жак-Луї Давид (1748 – 1825), Йоганн-Генріх-Вільгельм Тішбейн (1751 – 1829), його племінник Йоганн-Фрідріх-Август Тішбейн (1750 – 1812) [3].

У ХІХ – ХХ століттях в енциклопедичних виданнях з'являються біографічні статті так званого ресстраційного характеру, в яких подані стилі відомості про Й.-Й. Вінкельмана [4].

До аналізу творчого доробку вченого звертались і археологи С.А. Жебелев, О.Л. Монгайт, Г.С. Лебедев. Проте у цих працях дослідники констатують, що Й.-Й. Вінкельман є “батьком” кла-

сичної археології і згадують деякі його наукові праці [5].

Безпосередньо до теми обраного дослідження стосується невелика стаття мистецтвознавця О.Я. Неверова, в якій розглядається збиральницька діяльність вченого [6].

Слід зауважити, що до сьогодні в Україні відсутній повний академічний переклад усіх творів Й.-Й. Вінкельмана. Введення до наукового обігу праць вченого для українського читача розпочалась у 1990 році, коли у Києві побачив світ збірник “Про художній ідеал прекрасного” із вступною статтею мистецтвознавця Ф.С. Уманцева “Система естетичних поглядів Вінкельмана”. У книзі праць вченого “Історія мистецтва старожитності” подана в уривках у перекладі Н.А. Дубини та Б.М. Гавришкова.

Для даної статті ми користувались працями вченого, які видані 1933 року у перекладах на російську мову, здійснених 1890 року С. Шаровою, Г. Янчевецьким за редакцією О.О. Сидорова, С.І. Радцига та А.В. Луначарського; 1935 року у перекладах О.О. Алявдіної за редакцією Б. Пшибишевського; 2000 року у перекладі І.Є. Бабанова. Зазначимо наявність істотних відмінностей між цими виданнями у перекладі найважливішої праці Й.-Й. Вінкельмана. За основний перший повний академічний переклад нами прийнятий останній, виконаний І.Є. Бабановим. Також цьому перекладачеві належить і академічний коментар до основної праці вченого та вибраних статей. І.Є. Бабанов підготував також нарис життя і наукової діяльності Й.-Й. Вінкельмана, який відрізняється від аналогічних нарисів М.Ф. Лифшица (1933 р.) та Б. Пшибишевського (1935 р.) [7].

Опрацьовуючи наведені видання Й.-Й. Вінкельмана, для даної теми ми користувались і оригіналами, виданих німецькою мовою “До питання про мистецтвознавство та естетику. Джерело до вивчення німецької класики” (Дрезден, 1955 р.), який містить праці, написані 1750 – 1760-х рр., а також монографію, написану латиною “Нарис про грецьке світське мистецтво та визначення античних монет”, виданою 1974 року у Майнці та Вісбадені [8].

Отже, метою даної статті є аналіз діяльність Й.-Й. Вінкельмана у галузі пам'яткоохоронної та музейної справи.

Уродженець міста Стендаля, майбутній вчений 1735 року закінчує міщеву латинську школу, 1737 року – гімназію в Зальцвелді, 1740 року – теологічний факультет в університеті міста Галле, 1742 року – медичний факультет Йенського університету. Серед його вчителів у Галльському університеті був О.-Г. Баумгартен. 1743 року дослідник обіймає посаду проректора гімназії у Зегаузені. У 1748 році отримав посаду бібліотекаря у графа Генріха фон Бюнау у Ньотгніце поблизу Дрездена. Саме у цей час розпочинається діяльність Й.-Й. Вінкельмана у галузі музейної справи. На основі вивчення скарбів Дрезденської галереї у 1752 році дослідник підготував каталог “Опис найславетніших картин Дрезденської галереї”. Про це довідуємось з листа Вінкельмана до Берендіса від 11 січня 1753 року.

Не бачучи перспектив на батьківщині, Й.-Й. Вінкельман у 1754 році вимушений був прийняти католицизм з метою отримання посади бібліотекаря у папи Бенедикта XIV. Од 1755 року починається робота вченого у Ватиканській бібліотеці. На цей час припадає і початок дружби з А.-Р. Менгсом, який у свою чергу надихнув Й.-Й. Вінкельмана на підготовку монографії “Історія

мистецтва старожитності”. У споминах про вченого Менгс писав: “Я був задоволений його дружбою, і ми проводили разом щасливі години. Він збагатив мене знанням, і, коли утомлювався, я продовжував розмірковувати з ним про мистецтво, про красу, про піднесені думки і про знання, засноване на вивченні античних майстрів; він той, хто дав мені можливість відчутти те велике задоволення, яке це знання може дати”. Результатом такого спілкування, стала підготовлена Менгсом книга “Думки про прекрасне та смак у живописі” (“Gedanken über die Schönheit und über den Geschmack in der malerei”), яка побачила світ 1762 року [9].

У 1756 році папа Бенедикт XIV дав Й.-Й. Вінкельману дозвіл на огляд Бельведерської галереї у Ватикані. Результатом роботи вченого у галереї стала підготовлена книга “Реставрація творів античного мистецтва”, яка, на жаль, за життя дослідника не побачила світ. У книзі Й.-Й. Вінкельман розглянув методичні засади реставрації скульптур, а також першим запропонував тлумачення понять “добавлення” та “підробка” стосовно пам'яток. У скороченому вигляді 1759 року вийшла його стаття “Опис Бельведерського торсу у Римі” на цю тему.

1757 року вчений обійняв посаду бібліотекаря в Аркінто.

У Римі Й.-Й. Вінкельман знайомиться з кардиналом Алессандро Альбані (1692 – 1779), який дозволив йому працювати у своїй віллі-музеї недалеко від Соларія. У 1759 році вчений став бібліотекарем кардинала. Вілла як музей була оформлена у 1758 році. Архітектор будинку Карло Маркьонні. У парку було розташовано павільйони, виконані в античному стилі. За вказівками Й.-Й. Вінкельмана римський майстер Бартоломео Кавачеппі проводив

реставрацію античної скульптури. Й.-Й. Вінкельман провів упорядкування колекції та розробив принципи експонування пам'яток античного мистецтва. А.-Р. Менгс на віллі Альбані виконав розпис стелі головного залу у 1761 році згідно погляду Й.-Й. Вінкельмана. До нашого часу збереглися гравюра Дж.Б. Піранезе “Вілла Альбані” та акварель Джузеппе Маноккі “Загальний вид розпису плафону центрального залу вілли кардинала Альбані у Римі” (1778 – 1788 рр., Національний інститут графіки, Рим).

У 1758 році вчений у Флоренції займається підготовкою каталогу гем колекції (3,5 тис. музейних предметів) барона Пилипа фон Стоша. Після проведеної атрибуції та класифікації пам'яток 1760 року побачив світ французькою мовою “Опис різного каміння із зібрання покійного барона фон Стош” (“Description des pierres gravees du feu baron de Stosch”). Ця праця Й.-Й. Вінкельмана є першою у музейному джерелознавстві систематизацією археологічних музейних предметів за стильовими епохами, визначеними вченим на матеріалах античного мистецтва. Про колекцію Стоша йдеться також у статті дослідника “Повідомлення про славетне зібрання Стоша у Флоренції” (1759 р.).

Колекцію Стоша 1764 року купив Фрідріх II Пруський.

У 1758, 1762, 1763 роках разом з А.-Р. Менгсом Й.-Й. Вінкельман проводить археологічні дослідження у Неаполі, Геркуланумі, Пестумі (Посідонії), Портичі, Стабії (?), Помпеї (?). Одночасно вивчає зібрання старожитностей, зокрема художнє зібрання Фарнезе. Дослідження Й.-Й. Вінкельмана у герку-

ланумі фінансували “антиквари” Фюсслі з Цюріха та Віллі з Парижу.

За ініціативою вченого та за його методикою 1760 року було створено музей у Портичі, в якому розмістились матеріали з розкопок Геркуланума. У листі від 15 травня 1758 року до художника Адама Езера (1717 – 1799) Й.-Й. Вінкельман пише: “У Портичі, де знаходяться скарби, виявлені при розкопках Геркуланума, на відстані однієї німецької півмилі від Неаполя, на морському узбережжі, призначено для музею стародавніх ваз, посуду, начиння, та рукописів сімнадцять кімнат, п'ять з яких наповнені вже цілком, проте залишилися ще цілі підвали, повні речей для розташування в інших кімнатах. Картини знаходяться в особливому флігелі королівського палацу там же; їх близько 900 штук, і вони займають чотири великі кімнати. Бронзові і мармурові статуї будуть встановлені в особливій галереї, ще не зовсім закінченій”.

1763 року вчений став головним антикварієм та “президентом старожитностей” Ватикану.

Результатом усїєї попередньої діяльності вченого стала підготовлена і видана у Дрездені 1764 року двотомна праця “Історія мистецтва старожитності”, яка є цінним джерелом для відтворення історії музейної справи в Італії, Флоренції, Ватикані, Німеччині. Вінкельман вперше в європейському музеєзнавстві розрізнив поняття “храм” та власне “музей”. Він чітко підкреслив, що храм не можна ототожнювати з музейним закладом. Музей не є культовою установою, незважаючи на те, що відвідувачі зібрань неначе споглядають та поклоняються витворам стародавніх майстрів.

Вінкельман користується тогочасною музеєзнавчою термінологією, яка робила ще перші кроки. Серед музейних зібрань він виділяє “гардеробню

Johann Winckelmanns,
Präsidentens der Alterthümer zu Rom, und Secretars der Vaticanischen Bibliothek,
Mitglieds der Königl. Englischen Societät der Alterthümer zu London, der Maleracademie
von St. Luca zu Rom, und der Gelehrten zu Göttingen.

Geschichte der Kunst des Alterthums.

Erster Theil.

Mit Königl. Hofstich- und Kupferstich, Goldf. allergründigsten Privilegio.

Dresden, 1764.

In der Walterschen Hof-Buchhandlung.

Палаццо Фарнезе”, “гардеробну кімнату Палаццо Фарнезе”, “музей Колегії Святого Ігнатія”, “музей Стоша”, “Королівський музей у Неаполі”, “кабінет старожитностей принца Оранського”, “Королівський Фарнезський музей у Капо ді Монте поблизу Неаполя”, “геркуланумський музей у Портичі”, “картинні галереї”.

У своїй праці вчений наголошує на необхідності ведення облікової документації у музеях, укладання реєстрових книг (сучасні книги надходжень, які є одним з видів облікової музейної документації), та каталогів творів образотворчого мистецтва.

Вихід книги став етапом в історії не тільки естетичної та мистецтвознавчої, а також пам'яткознавчої і музейної думки.

Однак ця праця зазнала досить суворой критики з боку визначного сучасника вченого Готхольда-

Ефраїма Лессінга (1729 – 1782), який у своїй праці “Лаокоон, або про межі живопису і поезії” (“Laokoon, oder über die grenzen der Malerei und Poesie”, 1766) у розділах XXVI, XXVII, XXVIII, XXIX та нотатках до другої частини книги зробив ряд зауважень з приводу датування пам'яток, не уважного вивчення як самих речових пам'яток, так і писемних джерел. Він, зокрема, писав: “...і там, де така людина, як пан Вінкельман, іде попереду із смолоскипом історії, спекулятивне мислення може сміло ступати за ним”. Потрібно зазначити, що у перекладі українською мовою Є. Попович (1968, 1976 pp.) другу частину речення подав наступним чином: “...теорія може сміливо ступати слідом”. А це зовсім інше тлумачення думки Г.-Е. Лессінга.

Ознайомлення з оригіналом підтверджує переклад цього фрагменту, здійснений свого часу російськими вченими П.М. Польовим (1882 р.), Г.М. Фрідлендером (1951, 1957 pp.). Далі Лессінг зазначає: “Як людина безмежно начитана, володіючи глибокими знаннями про найбільші тонкощі мистецтва, пан Вінкельман писав свою працю із шляхетною впевненістю стародавніх митців, які звертали всю свою увагу на головне, а побічне або поминали, або залишали з'ясувати комусь іншому... Отже, дуже ймовірно, що різні помилки в “Історії стародавнього мистецтва” сталися просто тому, що задля швидкості пан Вінкельман користувався тільки Юліусом, не звертаючись до самих першоджерел” [10].

З таким категоричним твердженням Лессінга ми не можемо погодитись, адже, за словами самого Вінкельмана, а також спогадами Менгса, він не завжди мав змогу ретельно вивчати збірки творів мистецтва. Це

пов'язано з тим, що Вінкельман у багатьох випадках не міг безкоштовно відвідувати музейні зібрання, а також різні колекціонери не бажали, щоб вчений укладав каталоги їхніх скарбів, інформація про які стала б надбанням широких верств населення.

Серед інших праць, дотичних до пам'ятокознавчої та музейної діяльності вченого, назвемо наступні: “Нотатки про архітектуру давніх” (1762 р.), “Нотатки до “Історії мистецтва старожитності” (1767 р.), а також три монографії, присвячені вивченню Геркуланума – “Послання графу фон Брилю про відкриття у Геркуланумі” (1762 р.), “Повідомлення про новітні відкриття у Геркуланумі. Послання Фюсслі” (1764 р.), “Послання Бьянконі про відкриття у Геркуланумі”, яке вийшло після смерті вченого у 1779 році.

Так, у своїх “Посланнях...” Й.-Й. Вінкельман виклав власну концепцію музеєфікації античного міста Геркуланум шляхом консервації руїн та створення музею просто неба із заповідним статусом та спеціальним режимом охорони. Вчений наголошував на проведенні ретельної фіксації знайденого під час розкопок археологічного матеріалу, відповідному його маркеруванню, створенню спеціальної пакувальної тари, консерваційних заходів для збереження знахідок, ведення облікової документації як на нерухомі, так і рухомі пам'ятки.

Цінним джерелом, що характеризує діяльність Й.-Й. Вінкельмана, є його портрети. На основі аналізу мистецтвознавчої літератури вважаємо достовірними наступні зображення вченого, виконані А.-Р. Менгсом. “Йоганн Вінкельман” (з томом “Іліади” Гомера, після 1755 року, чи 1758 рік, або 1761 рік,

Музей Метрополітен, США). Авторський повтор цього портрету 1775 року зберігається теж у цьому музеї; “Портрет Й. Й. Вінкельмана” (гравюра, 1760

- і рр., Музей Метрополітен, США). Також на думку Є. Федотової пензлю художника належить “Портрет Й.-Й. Вінкельмана”, виконаний олією на дереві, розміром 67x53 см, що зберігається у Державному Ермітажі міста Санкт-Петербург (ймовірно написаний у 1776 році). Цей портрет купила Катерина II у 1780-рр. Також зберігся ескіз Менгса до цього портрету, який на думку дослідниці зображує саме Вінкельмана (виконаний 1774 року), написаний олійними фарбами на полотні розміром 47Хх40 см (Державний Ермітаж). Інший дослідник Н.Н. Нікулін ставить під сумнів те, що молодий чоловік на портреті Менгса є насправді Вінкельманом.

Окрім Менгса, вченого малювала німецька художниця, швейцарка за походженням Ангеліка-Марія-Анна-Катаріна Кауфман (1741 – 1807), з якою Й.-Й. Вінкельман познайомився у Римі 1764 року. Пензлю Кауфман належать два портрети вченого 1764 року, на яких Й.-Й. Вінкельман зображений з рукописом власної праці. Один з них зберігається у Кунстхалле, Цюріх. Ми не можемо погодитись з думкою, С.І. Радціга, висловленою ще у 1933 році, що на портреті зображений Вінкельман, який розпочав свою роботу над “Історією мистецтва старожитності”. Адже зустріч з Кауфман відбулась не раніше 1764 року, про що свідчать листи Вінкельмана та спогади Менгса. Припускаємо, що на портреті художниця зафіксувала інший рукопис вченого – “Нотатки до “Історії мистецтва старожитності””.

Останній прижиттєвий портрет дослідника (1768 р.) належить пензлю німецького художника Антону фон Марону (1733 – 1808). Картина виконана олійними фарбами на полотні. На цьому портреті ми можемо побачити рукопис Вінкельмана “*Monumenti antichi inediti*” (“Невідомі стародавні пам’ятки”), над яким він працював до останніх днів свого життя [11].

Книга з оглядом творів античного мистецтва, які зберігались у Римських зібраннях, побачила світ 1767 та 1768 рр. у двох томах *in folio* з гравюрами, виконаними Джованні Казанова за вказівками вченого.

У Й.-Й. Вінкельмана був учень Йоганн-Герман фон Рідезель (1740 – 1785), який 1767 року здійснив експедиційну подорож на південь Італії та Сицилії. Послання до свого учителя у вигляді книги були опубліковані після смерті вченого 1771 року у Цюріху.

В останній рік свого життя Й.-Й. Вінкельман мав намір повернутися на батьківщину і заснувати Музей античного мистецтва на основі власної збірки античних монет, гем та скульптури. Але не судилося... При загадкових обставинах він загинув у Трієсті. Був похований у Соборі Святого Граста чи на міському цвинтарі. Могила не збереглась.

Вищевикладене дозволяє стверджувати, що Й.-Й. Вінкельман заклав наукові підвалини пам’яткоохоронної та музейної справи Західної Європи. Монографічне вивчення усіх праць вченого з означеної тематики потребує подальшого продовження з метою введення видатних досягнень вченого до наукового обігу України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Гилберт К., Кун Г. История эстетики. – М., 1960. – С. 317 – 323; Овсянников М. Ф. История эстетической мысли: Учебное пособие. – М., 1984. – С. 160 – 164; Левчук Л. Т., Кучерюк Д. Ю., Панченко В. І. Естетика: Підручник. – К., 2000. – С. 19, 26.
2. Goethe's fammtliche Berfe in fundvierzig Banden. – Leipzig, s. a. – Bd. 35. Winkelmann. Philipp Hackert. – S. 1 – 26; у російському перекладі під назвою “Наброски к характеристике Винкельмана” опубліковано у книзі: Винкельман Й. – Й. Избранные произведения и письма. – М.; Л., 1935. – С. 599 – 648.
3. Lammel G. Kunst der Goethezeit. – Berlin, 1982. – S. 5 – 15, 34.
4. С – въ А. Винкельман // Энциклопедический словарь. Репринтное воспроизведение издания Ф. А. Брокгауз – И. А. Ефрон, 1890 г. – Т. 11. – М., 1991. – С. 419; Редер Д. Г. Винкельман // Большая Советская

энциклопедия. – Третье издание. – М., 1971. – Т. 5. – С. 74; The Macmillan Encyclopedia of Art / General Editors: Bernard L. Myers, Trewin Copplestone. – London, 1979. – P. 212; M. I. W. Winckelmann // The New Encyclopedia Britannica: In 30 vol. – 15 th Edition. – Chicago, 1986. – Vol. 12. – P. 695 – 696; Винкельман // Словарь античности / Отв. ред. В. И. Кузищин. – М., 1989. – С. 103 – 104.

5. Жебелев С. А. Введение в археологию: В 2 – х частях. – Петроград, 1923. – Ч. 1. История археологического знания. – С. 22 – 24; Монгайт А. Л. Археология Западной Европы. Каменный век. – М., 1973. – С. 12; Лебедев Г. С. История отечественной археологии. 1700 – 1917 гг. – СПб, 1992. – С. 35.

6. Неверов О. Собрание древностей Винкельмана // Сообщения Государственного Эрмитажа. – Л., 1981. – Вып. XLVI. – С. 46 – 48.

7. Винкельман И. И. История искусства древности. – Л., 1933. – 432 с.; Винкельман И. – И. Избранные произведения и письма. – М.; Л., 1935. – 688 с.; Винкельман И. И. История искусства древности. Малые сочинения. – СПб, 2000. – 800 с.

8. Winckelmann J. J. Zu fragen der kunstwissenschaft und der Asthetic. Ein

Beitrag zum Studium der deutschen Klassik. – Dresden, 1955. – 184 s.; Winckelmann J. J. De ratione delineandi Graecorum artificum primi attium seculi ex nummis antiquissimis dignoscentia. – Mainz – Wiesbaden, 1974. – 40 s.

9. Федотова Е. Менгс. – М., 2003. – 48 с.; Менгс А. Р. мысли о прекрасном и о вкусе в живописи (1762) // Мастера искусства об искусстве: В 7 т. – М., 1967. – Т. 3. – С. 462 – 466.

10. Lessing G. E. Gesammelte werke in Zehn Banden. – Berlin, 1955 – 1956. – Funfter Band. – S. 7 – 346; Лессинг Г. Э. Лаокоон, или о границах живописи и поэзии. – М., 1957. – 520 с.; Лессинг Г. – Е. Минна фон Барнгельм. Емілея Галотті. Лаокоон. – К., 1976. – С. 283, 293.

11. Мезенцева Ч. А. Искусство Германии XV – XVIII веков. Очерк – путеводитель. – Л., 1980. – С. 76 – 84; Nikulin N. Anton Raphael Mengs. – Leningrad, 1984. – 13 p.: 13 репр.; Никулин Н. Немецкая и австрийская живопись XV – XVIII веков. Эрмитаж. – Л., 1989. – С. 332; Федотова Е. Д. Менгс // Европейская живопись XIII – XX вв. Энциклопедический словарь. – М., 1995. – С. 283 – 284.